

‘Bequaem en geexperimenteert’, hoveniers in de zeventiende eeuw

De hoveniers uit de zeventiende eeuw hebben de basis gelegd voor het vak van hovenier. Horticulturele ontwikkelingen en innovaties stelden hen voor grote uitdagingen. De hoveniers van de prinsen van Oranje gingen die met succes aan. Hun werk geeft een kleurrijk beeld van de dagelijkse gang van zaken in zeventiende-eeuwse tuinen en legde de basis van het huidige park- en tuinbeheer. Alle hoveniers en beheerders die zich vandaag de dag inzetten voor parken, tuinen en landschappen bouwen voort op de erfenis van deze zeventiende-eeuwse meesterhoveniers.

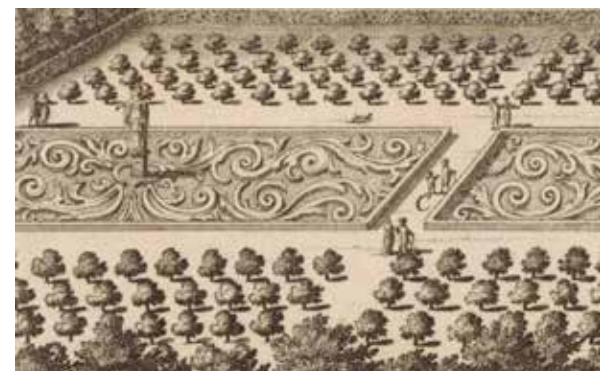
— Lenneke Berkhout (Universiteit van Utrecht)

> Sommige zaken zijn van alle tijden, zoals onwelkome bezoekers. Johan Hofmans, hovenier

van Het Valkenberg in Breda van 1688 tot zijn dood in 1733, wist er alles van. Het Valkenberg was de tuin van het kasteel van Breda en eigendom van het Huis van Oranje. De tuin lag buiten de slotgracht, zoals gebruikelijk was bij middeleeuwse kastelen. In de zeventiende eeuw bestond Het Valkenberg uit verschillende delen, zoals een bosket met wandelpaden, kleine tuinen met volièrres en een grote tuin met zeventien parterres. Johan Hofmans was verantwoordelijk voor het beheer van Het Valkenberg. Dat was geen eenvoudige taak, want vernielingen waren schering en inslag. Ook Hofmans voorgangers kampten met dat probleem. Al in 1621 was in de aanstellingsakte van de toenmalige hovenier, Andries Hoorendonck, vastgelegd dat hij goed in de gaten moest houden wie de hof in- en uitgingen. Soldaten, kinderen en jongeren mocht hij niet toelaten, want zij konden de ‘plantagie ende blomme parcken [...] verdueren’. In de tijd van Hofmans liep het klaarblijkelijk volledig uit de hand en waren drastische maatregelen nodig. Het Valkenberg werd dagelijks ‘onder de voet gelopen en bedorven door een groote menigte van soldaaten en allerley slag van gering soort van menschen’. De soldaten werd

Afbeelding 1. (boven) Het Valkenberg bij het kasteel van Breda (Willem en Joa Blaeu, *Blaeu's Tooneel der Steden*, 1652, Universiteit Groningen via Wikimedia Commons)

Afbeelding 2. (onder) Naantjes in de tuin van Soestdijk (Bastiaen Stopendael naar Bartholomaeus Stuyvenburgh, *Gezicht op Paleis Soestdijk in vogelvlucht*, 1647-1693, Rijksmuseum Amsterdam)

daarom verboden op straffe van 'de spitsroede' een voet in de tuin te zetten. Ook voor andere bezoekers was de tuin na negen uur 's avonds verboden terrein, om te voorkomen dat bezoekers 'boomen, heggen, parken, bloemen, banken, thuynhuysen, ofte wat des meer is' zouden 'scheuren, breeken etcera of eenige moetwilligheden' zouden plegen. De maatregel had overigens weinig effect. Ook het gedrang, de ruzies en de overlast bij de twee poorten die toegang gaven tot Het Valkenberg waren een grote bron van ergernis. Besloten werd de sloten van de poorten te vervangen, maar ook dat mocht niet baten. Er waren zoveel sleutels in omloop dat de poorten toch geopend konden worden. In 1717 werden daarom portiers aangesteld. Later kwamen er ook wachters die vernielingen in de tuin moesten voorkomen. Het heeft gelukkig geholpen, want Het Valkenberg bestaat nog steeds en is nu een openbaar stadspark.

Opleiding van een hovenier

Johan Hofmans was een van de tientallen hoveniers die in de zeventiende eeuw werkten in de tuinen van het Huis van Oranje. Deze hoveniers van Oranje vormden, samen met de hoveniers van andere grote buitenplaatsen en de botanische academietuinen, de top van hun beroepsgroep. Het waren geletterde, goed opgeleide vakmensen. 'Bequaem en geexperimenteert' oftewel 'bekwaam en ervaren' stond er in hun aanstellingsakte. Deze hoveniers hadden een goed inkomen en door hun verbinding met het Oranjehof ook een zekere status.

In tegenstelling tot Frankrijk en Engeland had Nederland geen gilde voor meesterhoveniers dat de kwaliteit van hoveniersopleidingen waarborgde. In grote steden als Delft en Dordrecht bestonden Groengilden of Adamsgilden, maar deze gilden behartigden de economische belangen van warmoezers die op de stedelijke markt groenten en fruit verkochten. Deze gilden bemoeiden zich niet met opleidingen. Het waren de meesterhoveniers zelf die een volgende generatie hoveniers opleidden. Dit leerstelsel was overigens wel geïnspireerd op het model van de gilden. Na verloop van tijd kon een hoveniersleerling de positie van hoveniersgezel bereiken en uiteindelijk ook zelf meesterhovenier worden. Met name de prinselijke tuinen van Honselaarsdijk bij Naaldwijk vormden een kweekvijver van talentvolle hoveniersgezellen. Meerdere hoveniersknechten hebben hun opleiding hier afgerond en zijn vervolgens aangesteld

als hovenier van een prinselijke tuin. Dat gold bijvoorbeeld voor Samuel van Staden die in 1687 de verantwoordelijkheid kreeg voor de tuinen van Huis ten Bosch bij Den Haag en jaren later het beheer van de tuinen van Het Loo voor zijn rekening nam. Ook buitenlandse hoveniersgezellen wisten hun weg naar de prinselijke tuinen te vinden. De Pruisische hoveniersgezel Jan Kolderman bijvoorbeeld was drie jaar (1694-1697) in de leer bij Willem Bredero, hovenier van Huis ter Nieuburg. Van Bredero leerde Kolderman de fijne kneepjes van het kweken van bloemen en oranjerieplanten.

Vernieuwingen in de tuinkunst

De zeventiende eeuw was een tijd van veel horticulturele ontwikkelingen en innovaties. Zo stelde het opkweken en verzorgen van de stroom uitheemse planten die onder andere met de VOC-schepen meekwamen, hoveniers voor een grote uitdaging. Ook kwamen er nieuwe technieken, zoals in het midden van de zeventiende eeuw de 'broeikonst en het vervroegen der seizoenen'. Deze techniek maakte het mogelijk om eerder of juist later in het seizoen groenten, fruit en bloemen te oogsten.

Snoeitechnieken vormden een vak apart en vergden bij uitstek vakmanschap en ervaring. Het enten en snoeien van (fruit)bomen was een eeuwenoude techniek. Hollandse hoveniers waren bekend om hun vaardigheid in het enten. In de zeventiende eeuw ontstond de techniek van het leifruit snoeien. Perziken, abrikozen, vijgen en de meeste soorten handperen hebben extra warmte nodig om te rijpen en werden daarom als leifruit gekweekt tegen muren of houten schuttingen. Het snoeien van dit leifruit was een vak apart, want de wijze van snoeien bepaalt in hoge mate de hoeveelheid en kwaliteit van het fruit.

In Frankrijk werd in de zeventiende eeuw volop geëxperimenteerd om nieuwe soorten fruitbomen te ontwikkelen, waaronder dwergfruitboompjes of *arbres nains* (in het Nederlands verbasterd tot 'naantjes'). De Franse naantjes vonden hun weg naar de prinselijke tuinen, maar klaarblijkelijk ontbrak het Nederlandse hoveniers aan de kennis om deze boompjes goed te snoeien. Prins Willem III van Oranje (1650-1702) haalde via een Franse hovenier deze kennis in huis. Het was de taak van deze Franse hovenier, Charles du Buisson, om in de prinselijke tuinen 'alle de arbresnains van alle plaetsen int generael te snoeyen'. Alleen als Du Buisson aanwezig was,

mocht de hovenier van de betreffende tuin zelf de dwergboompjes snoeien. Zo werd deze nieuwe kennis overgedragen op Nederlandse hoveniers, die hun nieuw verworven techniek weer aan een volgende generatie doorgaven.

Nieuw gereedschap

De horticulturele ontwikkelingen die zich in de zeventiende eeuw voltrokken, vroegen om nieuw gereedschap. Een tijdrovende, steeds weer terugkerende zware klus was het snoeien van de hagen, loofgangen en de parterres. In alle tuinen moesten bijvoorbeeld de meterslange hagen en parterres tweemaal per jaar onder handen genomen worden. Voor parterres en vormsnoei gebruikten de hoveniers een heggenschaar, zoals we die in essentie nu ook kennen.

Om hoge hagen te snoeien hadden de hoveniers de beschikking over een sikkelvormig 'scheermes', dat aan een lange stok was bevestigd. Daarmee konden de hoveniers vanaf de grond of staand op een lange ladder het bovenste deel van de hagen snoeien.

Aan het eind van de zeventiende eeuw werd een zogenaamde scheerbank of scheerwagen ontworpen, die het snoeien van hoge hagen makkelijker en veiliger maakte. De eerste scheerwagens zijn waarschijnlijk in de tuinen van Versailles bij Parijs ontwikkeld. Scheerbanken waren hoge houten, verrijdbare stellages waarop een hovenier kon staan. Via een trap klom de hovenier op de stelling om een hoge haag te snoeien. Een bewaard gebleven inventarislijst uit 1756 van de buitenplaats Ouderhoek in Loenen aan de Vecht noemt een scheerbank die 9 meter hoog en 3.60 meter lang was. Hoogtevrees kwam een hovenier dus niet van pas.

Meewerkend voorman wordt directeur en opzichter

De zeventiende eeuw liet ook een belangrijke ontwikkeling in het vak van hovenier zien. Aanvankelijk waren de hoveniers vooral meewerkende voormannen. Zij stuurden knechten en dagloners aan, maar werkten zelf ook in de tuin. Het ging dan om het verfijndere hovenierswerk, zoals het aanleggen en onderhouden van parterres of het snoeien van leifruit. Fysiek zwaar werk als spitten, water geven en onkruid wieden, lieten zij aan anderen over. De financiële administratie van de tuinen en het bestellen van tuinmateriaal als mest en zaden waren in het algemeen een taak van de rentmeesters van de prins van Oranje.

Afbeelding 3. (links)
Hovenier hanteert een heggenschaar om een taxuspiramide in vorm te snoeien
(Daniel Stoopendaal, *De Zegepraalende Vecht, Driemonds gesigt door de laan, na de ingang van de moestuin, 1718-1719, Het Utrechts Archief Utrecht*)

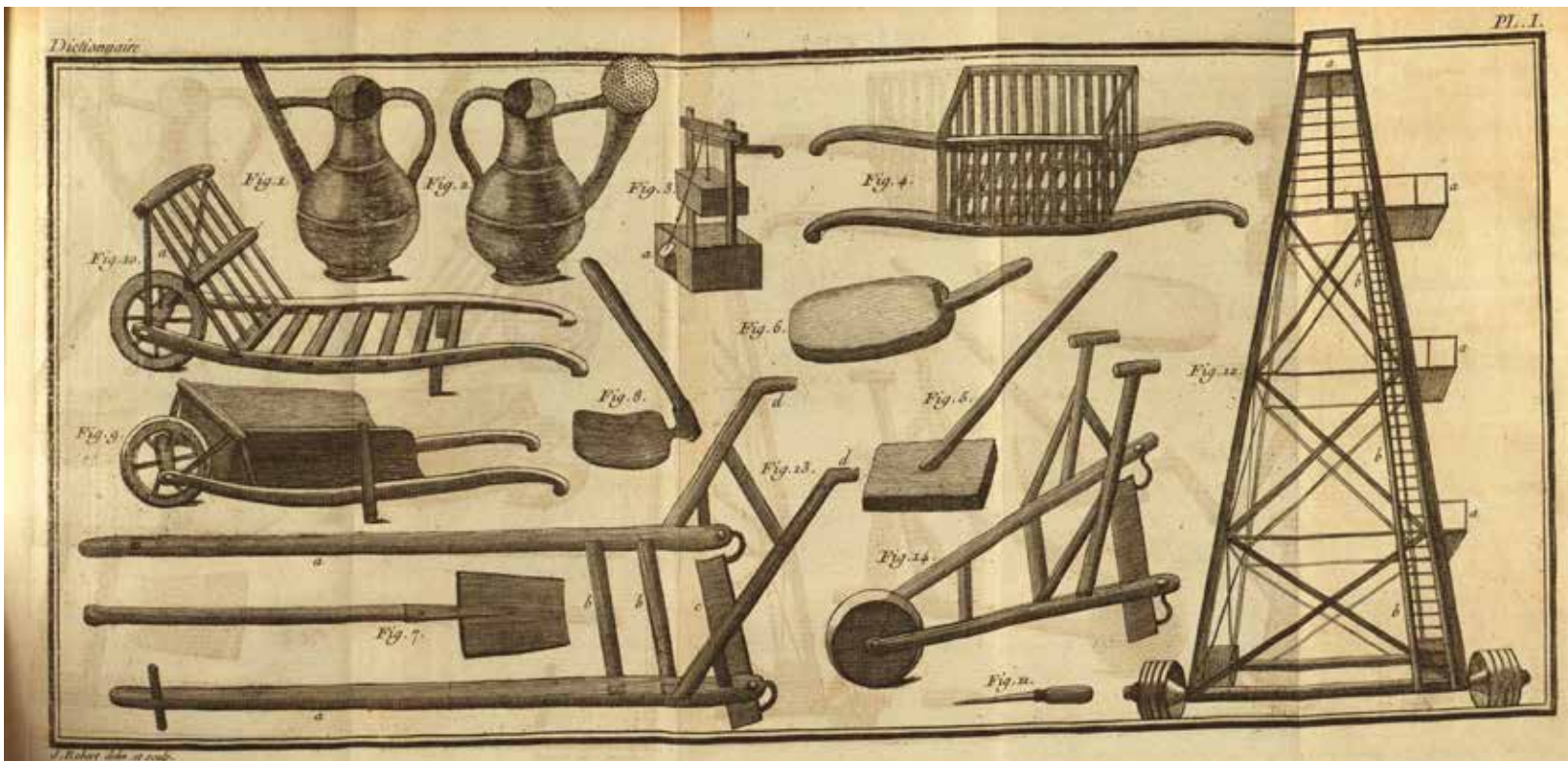

Afbeelding 4. (rechts)
Hovenier snoeit een hoge haag met een sikkelmes op een lange stok
(Hendrik de Leth, *Het Zegepraalant-Kennemerlant, Gezicht door de lindelaen naer het terras in de lustplaats Velzerhooft, 1729, Beeldbank Noord-Hollands Archief Haarlem*)

Afbeelding 5. (onder) Een scheerbank (uiterst rechts)
(Denis Diderot, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, 1751-1772* (Bibliothèque nationale de France via Wikimedia Commons)).

Afbeelding 6. (rechter pagina) Lunchpauze voor de hovenier van Huis ten Bosch
(Jan van der Heyden, *The Huis ten Bosch at The Hague and Its Formal Garden (View from the South), 1668-1670, The Metropolitan Museum of Art New York*)

Een aantal ontwikkelingen bracht verandering in de functie van de prinselijke hoveniers. Zij kregen in de tweede helft van de zeventiende eeuw meer financieel-administratieve en organisatorische taken. Deze ontwikkeling kreeg een stimulans, toen het tuinwerk tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk (1650-1672) werd uitbesteed. Het Huis van Oranje kampte toen met grote financiële problemen, omdat met het wegvallen van het stadhoudersambt ook de inkomsten verminderden. Er moest flink bezuinigd worden, ook op de tuinen. Besloten werd het tuinwerk aan te besteden aan de zittende hoveniers. Tegen een vaste vergoeding moesten de hoveniers de tuinen goed blijven onderhouden. Zij werden volledig financieel verantwoordelijk voor de inzet van personeel en de aanschaf van materiaal. Toen Prins Willem III van Oranje in 1672 stadhouder werd, namen de financiële problemen van het Huis van Oranje af en werden de hoveniers weer in vaste dienst genomen. In lijn met de eerdere aanbestedingen behielden zij echter financieel-administratieve taken. Na verloop van tijd kregen zij een vast budget waaruit zij het volledige beheer van de tuin moesten bekostigen, inclusief aanschaf van materiaal en inzet van personeel. Tegelijkertijd moesten zij al hun uitgaven gedetailleerd verantwoorden. Dat betekende veel financieel-administratief werk. Bovendien kregen zij de beschikking over een toenemend aantal vaste knechten. Hierdoor

waren zij meer tijd kwijt aan het plannen van het dagelijks werk en het inzetten en aansturen van personeel.

Deze veranderingen weerspiegelden zich aan het begin van de achttiende eeuw in een nieuwe functiebenaming: 'directeur en opzichter'. In zijn aanstellingsakte uit 1719 werd Samuel van Staden aangeduid als directeur en opzichter van de tuinen van Het Loo, terwijl zijn voorganger Martijn Hagendoorn nog 'hovenier' heette. De hovenier die een grote tuin beheerde, was vooral manager geworden en had zijn snoeischaar vervuld voor een ganzenveer.

Een erfenis om te koesteren

De hoveniers van de zeventiende en achttiende eeuw werden de tuinbazen van de negentiende eeuw, die de grote landschappelijke tuinen bij buitenplaatsen en landgoederen beheerden. Diezelfde tuinbazen stonden mede aan de basis van de in 1872 opgerichte Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde en zetten zich in voor goed onderwijs voor leerlinghoveniers. Terwijl vakonderwijs voor hoveniers vandaag de dag gemeengoed is, wil de ironie dat binnen dat onderwijs ambachtelijke vaardigheden die in de zeventiende eeuw van hoveniers werden verwacht naar de achtergrond zijn verdwenen. Het zijn technieken en kennis die voor het behoud en herstel van groen erfgoed

onontbeerlijk zijn en ons ook kunnen inspireren bij het zoeken naar oplossingen voor de huidige klimaatproblemen. Gelukkig waren en zijn er bevlogen mensen die zich inzetten voor het behouden en overdragen van deze kennis, zoals het Gilde van Tuinbazen. Bovendien gaat in 2021 een opleiding van start gericht op onderhoud van historisch erfgoed.

Alle hoveniers en beheerders die zich vandaag de dag inzetten voor parken, tuinen en landschappen, voor ons historische en moderne groen, bouwen voort op de erfenis van de zeventiende-eeuwse meesterhoveniers. Een erfenis die het waard is om te koesteren en door te geven. De meesterhoveniers van toen hebben hun stempel gedrukt op de tuinen en op de tuingeschiedenis van Nederland. Dat geldt ook voor hun opvolgers, vandaag en in de toekomst. Hun verhalen en erfenis zijn van belang en de moeite waard om verteld en doorgegeven te worden. <

lenneke.berkhout@gmail.com

Meer over hoveniers in de zeventiende eeuw kunt u lezen in Hoveniers van Oranje. Functie, werk en positie 1621-1732 van Lenneke Berkhout (ISBN: 9789087048358). Het boek is verkrijgbaar bij uitgeverij Verloren voor € 39 <https://verloren.nl/boeken/2086?search=advanced>